

Вітер Ірина Ігорівна,

кандидат економічних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

відділу глобальних і цивілізаційних процесів

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД – ВЕРШИНА ДІЯЛЬНОСТІ

М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО – ІСТОРИКА

Відомий історик, етнограф, фольклорист, джерелознавець, архівознавець, археограф Митрофан Вікторович Довнар-Запольський лишив помітний слід в українській, російській, білоруській і світовій історичній науці. Все життя вченого характеризується багатогранністю та багатовекторністю діяльності, але при цьому суто історичні дослідження займали одне з провідних місць у його роботі, а кожен із напрямків докладання творчих і організаційних зусиль Довнар-Запольського мав історичний результат.

Історичний талант М. В. Довнар-Запольського найбільшою мірою проявився під час Київського періоду (1901–1919 рр.). 1901 р. М. В. Довнар-Запольський повертається з Москви до Києва, де працює в університеті приват-доцентом, а після захисту магістерської дисертації – ординарним професором. Його перша публічна лекція «Исторический процесс русского народа в русской историографии» засвідчила еволюцію наукових поглядів молодого вченого в бік модного в кінці XIX ст. економічного матеріалізму. Захоплення впливом економічного чинника на історію стало для М. В. Довнар-Запольського на тривалий час визначальним. Окрім насиченої наукової праці (1905 р. – захист докторської дисертації), вчений проводить плідну науково-педагогічну та організаційну діяльність, робить спроби заснування вищого навчального закладу комерційного і архівного профілю, продовжує співпрацювати з Архівом Південно-Західної Росії (АПЗР). Бурхлива енергія молодого вченого

знаходить вихід у конкретних проектах. Захоплюючись організаторським талантом Довнар-Запольського, білоруський історик-архівіст Спрогіс писав йому: «Вы, Митрофан Викторович, настоящий огненный человек... Все у Вас кипит по научным вопросам и предприятиям...» [1, с. 161].

Київський період став вершиною діяльності Довнар-Запольського – історика. Його роботи цього часу, надзвичайно різноманітні за тематикою й розкидані за хронологією, можуть бути поділені на такі групи: а) праці з історії Білорусії й Великого Князівства Литовського (ВКЛ) й б) праці з російської історії.

Перша група включає передовсім докторську дисертацію Довнар-Запольського «*Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в.*» (Київ, 1905). Це дослідження є певною мірою продовженням магістерської дисертації; одна з глав нарисів присвячена аграрній реформі у ВКЛ середини XVI ст. Продовжуючи досліджувати питання історії колективного землекористування на заході країни, Довнар-Запольський у 1908 р. публікує статтю «*Украинские староства в первой половине XVI в.*» (Київ). Окрім цього, у співавторстві з Д. З. Шендриком, ним були підготовлені дві статті з історії та етнографії Білорусі у науково-популярне видання «Россия» [2; 3]. В київський період Довнар-Запольським була зроблена спроба видання одного із важливих джерел білоруської історії – т. з. «*Баркулабовской летописи*» (Київ, 1907) и перевидання раніше опублікованих білоруськознавчих робіт. Нарешті, саме в цей час він, ймовірно, розпочав працювати над фундаментальною «*Историей Белоруссии*», чия видавнича доля визначиться вже в 20-х рр. XX ст.

Виключно об'ємним є розділ з російської історії, що включає праці з історії давньої Русі, середньовічної Росії і вітчизняної історії кінця XVIII–XIX ст. Головними роботами вченого з історії давньої Русі стали його курс лекцій «*История русского народного хозяйства*» (Київ, 1911, Т. 1) і перша частина «*Обзора истории хозяйственной жизни России*» (Академия коммерческих знаний. СПб., 1914. Вып.6), в яких він обґрунтував оригінальну концепцію економічної історії країни [4, с. 165–166]. Крім того, історик розмістив декілька

популярних за формою статей у виданих під його редакцією «*Книге для чтения по русской истории*» (Київ, 1904) і «*Русской истории в очерках и статьях*» (М., 1910, Т.1). Не всі з них рівноцінні, найбільш самостійними є роботи з економічної історії. Що стосується статей, присвячених соціально-політичним сюжетам, то вони значною мірою носили компілятивний характер і служили переважно навчальним цілям.

Праці Довнар-Запольського з історії Росії XVI–XVII ст. не дуже чисельні, але вони є блискучим взірцем порівняльно-історичного аналізу. Це, *по-перше*, економічні дослідження – друга і третя частини незакінченого «*Обзора хозяйственной жизни России*» (доведений до початку XVII ст.), дослідження, що доповнюють одне одного, – «*Организация московских ремесленников в XVII в.*» (ЖМН. 1910. № 9) і «*Торговля и промышленность Москвы XVI–XVII вв.*» (М., 1910). В цих публікаціях Довнар-Запольський, використовуючи архівні матеріали, по-новому поглянув на організацію економічного життя країни і столиці в період середньовіччя, заново підняв дискусію, що погасла через відсутність нових джерел про сутність устрою міського ремесла [5], нарешті, дав дуже багатий фактичний матеріал, що широко використовується істориками до сьогодні.

По-друге, до цього підрозділу відносяться науково-популярні за формою, проте, на відміну від «давньоруських», не компілятивні, а оригінальні за змістом статті з соціально-політичної історії XVI ст.: «*Московские гуманисты и обскуранты XVI века*» (Москва в ее прошлом и настоящем. М., Ч.1, вып. 2), «*Политические партии в России и власть Московского царя*», «*Время царя Ивана Грозного*» (обе: Русская история в очерках и статьях. М., 1910. Т. 2). В цих дослідженнях Довнар-Запольський висунув ряд нових ідей при аналізі ідеології осіфлян і нестяжателей, принципово по-новому, використовуючи порівняльно-історичний метод, трактував опричнину [6].

Досить численні й публікації Довнар-Запольського з історії кінця XVIII–XIX ст. (до 1860-х рр.). На увагу історика до цього періоду, наповненому суспільно-політичною боротьбою, без сумніву, поряд з потребами курсу історії

Росії XIX ст. справили вплив революційні події в Росії 1905–1907 рр. Інтерес вченого до періоду правління Олександра I як переломного, через який «красной нитью проходит стремление общества к постановке вопроса о политических правах, и делаются попытки к их осуществлению» [7, с. 6], намітився ще у бутність його приват-доцентом Московського університету, де він читав лекції про епоху 1801–1825 рр. Пізніше, на початку XX ст., з'являється його стаття про М. М. Сперанського [8], «слишком обезображенная цензурой» [9, Ф. 661, д. 397, л. 3].

Серед особистих наукових зацікавлень М. В. Довнар-Запольського після повернення до Києва з'явився новий напрям. Він став одним з перших дослідників декабристського руху. Вже у 1902 р. Довнар-Запольський пропонує видавництву «Мир» опублікувати книгу про декабристів [10, ф. 597, оп. 1, д. 115, л. 2], але декабристськознавчі роботи з'явилися тільки після 1905 р. Захоплений можливістю доступу до раніше недоступних архівних фондів, яка відкрилася після революції 1905 р., учений підготував збірник документів, присвячений мемуарній та епістолярній спадщині декабристів, і дві монографії з історії декабризму (невелику монографію загального характеру «Тайное общество декабристов» (М., 1906) і більш ґрунтовну працю «Идеалы декабристов» (М., 1907)) [11; 12; 13]. Написані дещо поспішно, ці праці історика були цінними через залучення раніше мало використовуваного архівного матеріалу. Реакція, що наступила, не дозволила тоді завершити публікацію «декабристського» циклу, і завершальна його частина вийшла у світ значно пізніше [14; 15].

У своїх працях М. В. Довнар-Запольський піддав критиці тих істориків, які вважали, що декабристи цілком запозичували свої політичні ідеали на Заході. Цілі, які переслідували декабристи, були, на його думку, безпосередньо пов'язані з тодішнім станом Росії і «представляли собою поучительную картину органического развития» у зв'язку з розвитком політичного життя країни. Намагаючись розкрити корені руху декабристів, М. В. Довнар-Запольський писав: «вся тогдашняя жизнь для сколько-нибудь

наблюдательного зрителя представляла столько отрицательных сторон самодержавного режима, что та среда русского общества, которая была проникнута любовью к отечеству и свободе, естественно пришла к мысли о необходимости борьбы с самодержавием и с тем общественным строем, который оно поддерживало» [13].

В той же час, з повним співчуттям ставлячись до боротьби декабристів проти мерзот самодержавства, М. В. Довнар-Запольський, не зміг відповісти на питання про те, чому на початку ХІХ ст. у дворянському середовищі розвинулась любов до свободи. Зрозуміти соціальні корені ідей декабристів він не зумів, як не зуміли зрозуміти це й інші «экономические материалисты» [16]. Дослідження наставника продовжили вихованці М. В. Довнар-Запольського: М. В. Базилевич, В. О. Романовський та ін.

У 1912-1914-х рр. виходить двома виданнями курс лекцій Довнар-Запольського «Обзор новейшей русской истории» (Киев, Т.1), в якому автор, приділяючи головну увагу історії суспільної думки і політичних течій, підвів своєрідний підсумок своїм дослідженням часів Олександра І. Другий том, присвячений епосі Миколи І, пропав в роки Громадянської війни.

Твори з економіки ХІХ ст. групуються навколо аграрних проблем. Це стаття «Крепостники в первой четверти ХІХ в.» (Великая реформа. СПб., 1911. Т.2) и курс публічних лекцій «На заре крестьянской свободы» (Киев, 1911).

Таким чином, київський період став вищою точкою наукової діяльності Довнар-Запольського як історика, причому, ймовірно, не буде помилкою сказати, що відбулася певна переорієнтація інтересів вченого з білоруської тематики на переважно російську, що пояснювалось як суспільно-політичною обстановкою, що змінювалась, так і потребами курсів, що читав вчений. Про високий науковий авторитет дослідника свідчить його участь практично у всіх крупних колективних працях з історії початку ХХ ст., які збирали цвіт російської науки: «Россия», «Москва в ее прошлом и настоящем», «Великая реформа», «Масонство в его прошлом и настоящем» та інших.

Взагалі спільність методології (економічний різновид позитивізму) і тематична єдність досліджень (вивчення господарства окремих територій середньовічної Русі) дозволяють зробити висновок про формування особливої школи істориків з російської проблематики в Київському університеті на початку ХХ ст., яка, будучи спадкоємицею школи Антоновича, підняла на якісно новий ступінь дослідження російської історії [17, с. 49–50].

Внесок Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського як видатного вченого, просвітителя та суспільного діяча для України й для світової науки важко переоцінити. Його праці й нині зберігають неабияке наукове значення завдяки вміщеному в них багатому фактичному та аналітичному матеріалу.

Список використаних джерел:

1. Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського : (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) / О. П. Оглоблін // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1934. – Вип. 1. – С. 158–225.

2. Довнар-Запольский М. В. Исторические судьбы Верхнего Поднепровья и Белоруссии и культурные их успехи / М. В. Довнар-Запольский, Д. З. Шендрик // Россия : Полное географическое описание нашего отечества. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 9. – С. 5–126.

3. Довнар-Запольский М. В. Распределение населения Верхнего Поднепровья и Белоруссии по территории, его этнографический состав, быт и культура / М. В. Довнар-Запольский, Д. З. Шендрик // Россия : Полное географическое описание нашего отечества. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 9. – С. 126–227.

4. Михальченко С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162–170.

5. Михальченко С. И. Концепция М. В. Довнар-Запольского в дискуссии об организации средневекового ремесла в России /

С. И. Михальченко // Феодальный город. – Брянск, 1993. – Вып. 2. – С. 60–68.

6. Михальченко С. И. XVI век в исторической концепции М. В. Довнар-Запольского / С. И. Михальченко // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв. – Москва, 1990. – Вып. 2. – С. 174–177.

7. Довнар-Запольский М. В. Из истории общественных течений в России : статьи / М. В. Довнар-Запольский. – 2-е изд., доп. новыми статьями. – Киев : Издание И. И. Самоненко, 1910. – 333, [2] с.

8. Довнар-Запольский М. В. Политические идеалы М. М. Сперанского / М. В. Довнар-Запольский // Научное слово. – 1904. – Кн. 8.

9. РО ИРЛИ (Рукописный отдел Института русской литературы).

10. РГАЛИ (Российский государственный архив литературы и искусства).

11. Довнар-Запольский М. В. Идеалы декабристов / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1907. – 423 с.

12. Довнар-Запольский М. В. Мемуары декабристов : (записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела с вводной статьей) / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1906. – 346 с.

13. Довнар-Запольский М. В. Тайное общество декабристов : исторический очерк, написанный на основании следственного дела / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1906. – 340 с.

14. Довнар-Запольский М. В. Декабрьская революция 1825 г. / М. В. Довнар-Запольский // Голос минувшего. – 1917. – № 7–8.

15. Невелев Г. А. Исследования о декабристах М. В. Довнар-Запольского / Г. А. Невелев // Вестник ЛГУ. – 1971. – № 2, вып. 1. – С. 53–56.

16. Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма : курс лекций / А. Л. Шапиро. – Ленинград, 1962. – С. 71–74.

17. Михальченко С. И. Киевская школа : очерки об историках / С. И. Михальченко. – Брянск : Издательство Брянского государственного педагогического института, 1994. – С. 40–75.